

ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİ VE DÜŞÜNCEYİ AÇIKLAMA ÖZGÜRLÜĞÜ

Yrd. Doç. Dr. Osman CAN⁶

“Güvenlik kazanmak amacıyla özgürlüğünden feragat eden, her ikisini de kaybeder”

B. Franklin-Amerika Birleşik Devletleri Anayasası hazırlayıcılarından.

Türkiye, Avrupa Birliği'ne girme çabası içinde hazırladığı Ulusal Programdaki kısa ve orta vadeli anayasal ve yasal düzenlemeleri yapmaya başladı. İlk geniş kapsamlı düzenleme 4709 sayılı yasayla anayasal düzeyde gerçekleşti.

Demokratikleşme yönündeki adımlar, -gerek demokratikleşmenin karşısındaki direncin olağanüstü boyutta oluşu, gerekse demokratikleşme taleplerinin arkasındaki sivil iradenin zayıf, kararsız ve uzlaşmadan yoksun oluşu nedeniyle- yürürlükte bulunduğu 1982 yılından bu yana anayasayı bir türlü değiştiremeyen sivil girişimler sonucu değil, tersine Kopenhag Kriterleri ve Katılım Ortaklığı Belgesi doğrultusunda ancak dış dinamiklerle atılmış oldu. Uzlaşma, sivil girişimler arasında, ya da sivil girişimler ile seçilmiş-atanmış siyasal iktidar arasında sağlanamadığından, demokratikleşmeye ve özgürlüklere ilişkin düzenlemelerin kaderini sivil toplumun nesnel gereksinimleri değil de, dış dinamikler ile seçilmiş-atanmış siyasal iktidar arasındaki sessiz diyalog belirlemiş oldu. Elbette yalın hukuksal açıdan bakıldığında Parlamento çalışmaları sonucunda anayasal prosedürlere uyularak bir anayasa değişikliği gerçekleşmiştir. Ancak anayasa değişiklikleri hiçbir zaman yalın hukuksal işlemler değildir ve siyasal, sosyal ve ekonomik ilişkilerce belirlenirler. Bu bağlamda hukuk politikasına ilişkin bu değerlendirmelerin yapılan anayasa değişikliklerine damgasını vurması ve değişikliklerin hukuk yaşamımıza girer girmez yetersizlik eleştirileriyle karşılaşması kaçınılmaz olacaktır.

Değişikliklerin deklare edilen başlıca hedefinin düşünce özgürlüğü önündeki engellerin kaldırılması, bu amaç doğrultusunda

⁶ Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

da Avrupa Birliği Hukuku ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesiyle uyum sağlanması olduğuna göre değişiklikleri bu gözle değerlendirmekte hem hukuksal hem de siyasal yarar vardır.

I. Değişiklikten Sonra Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü

4709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun ile anayasanın düşünceyi açıklama özgürlüğüne ilişkin 26. maddesinde, Başlangıcın 5. paragrafında, 13. ve 14. maddelerinde değişiklikler yapılmıştır.

Başlangıcın “Hiçbir düşünce ve mülhazanın...” biçiminde başlayan 5. paragrafındaki “düşünce ve mülhaza” kavramları “faaliyet” biçiminde değiştirilmiştir.

Anayasanın “Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması” başlığını taşıyan genel sınırlandırma maddesi, “Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.” biçimini alarak genel sınırlandırma maddesi olmaktan çıkarılmış ve 1961 anayasasının ilk biçimiyle paralellik sağlayacak şekilde sınırlandırmada yöntem ve sınırlandırmanın sınırı unsurlarına indirgenmiştir.

Anayasanın 14. maddesinde yapılan değişiklikle madde başlığıyla uyumlu hale gelmiştir. Gerçekten eski haliyle madde, kötüye kullanma yasağı sınırlarını aşarak özellikle düşünceyi açıklama özgürlüğü bakımından doğrudan doğruya anayasal sınır niteliğine sahipti.

Anayasanın 26. maddesinde ise yasa koyucunun dayanabileceği 13. maddedeki genel sınırlandırma nedenlerinin büyük bir kısmı 26. maddeye aktarılmış, “Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış herhangi bir dil kullanılamaz” biçimindeki anayasal yasak 3. fıkranın tamamıyla birlikte maddeden çıkarılmıştır. Bunun dışında da maddeye son fıkra olarak “Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir” cümlesi eklenmiştir.

A. Anayasal Sınırlar⁷

1. Nesnel Sınırlar⁸

Anayasanın 26. maddesinin 1. fıkrasına göre “Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmi makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar. Bu fıkra hükmü, radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir.” Bu norm düşünceyi açıklama özgürlüğünün iki ana unsurunu, yani düşünce ve haberlerin *açıklanması* ve *yayılması* unsurlarını dile getirmektedir.

Anayasanın birinci fıkrasında düşünce ve kanaatleri açıklama özgürlüğünün koruma alanı, klasik açıklama tarzlarını/modalitelerini aşacak biçimde tüm iletişim yollarını kapsamaktadır. Bu nedenle maddenin koruduğu hukuksal alanı ifade özgürlüğü olarak nitelendirmek gerekir. Madde, düşünceyi açıklama özgürlüğünün yanında aynı zamanda toplantı ve gösteri yürüyüşü özgürlüğünün, yeni medya olarak nitelendirilebilecek olan internet, kablo ve uydu yoluyla yayın ve data transferinin vs. alt yapısını oluşturmaktadır. Ayrıca madde açıkça haber aktarımını da düşünce açıklamasıyla aynı koruma sistemine tabi tutmuştur. Nitekim anayasanın gerekçesi bu yaklaşımı yansıtmaktadır⁹. Bu açıdan 26. maddenin bir taraftan düşüncelerin ve haberlerin kitle iletişim araçlarıyla yayılmasını, diğer taraftan da düşünce oluşturma/bilgilenme özgürlüğünü garanti ettiğini söylemek gerekir.

Düşünceyi açıklama özgürlüğünün nesnel alanına ilişkin herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır. Düşünce kavramı, açıklama ve

⁷ Anayasal sınırları araştırılıp ortaya konmamış bir özgürlük kullanımının, bireyler açısından hukuksal olarak ne anlama geleceği, yasa koyucu tarafından ne biçimde sınırlanabileceği, idari birimler tarafından nasıl uygulanacağı ve yargılama tarafından nasıl yorumlanacağı; bu yolla özgürlüklerin etkin nasıl korunacağı konusunda sağlıklı bir çıkış yolu sağlaması düşünülmez. Anayasal sınırlar incelenmeksizin yasa koyucunun sınırlama yetkisinin incelenmesi temel hak teorisine aykırıdır ve bir paradokstur. Ne olduğu bilinmeyen bir olgunun rasyonel uygulanışının olanağı olmadığı gibi sınırlanması da söz konusu olamaz. Buna rağmen sınırlanıyorsa ortaya çıkan durumun, özellikle özgürlükçü demokratik sistem ve birey için çok da iç açıcı olmayacağını söylemek gerekir. Kaosun ve sistemsizliğin özgürlük getirdiğini söylemek mümkün değildir. Zaten uygulama da bize fazla zorluk çıkarmadan gerekli örnekleri sergilemektedir.

⁸ Öte yandan nesnel sınırlar ile anayasal yasaklar arasında ayırım yapmak gerekir. Nesnel sınırları özgürlüğün, siyasal iktidarın müdahalesi olmaksızın anayasada düzenleniş biçimiyle ilişkilendirmek gerekir. Anayasal yasaklar ise anayasanın çeşitli kamusal zorunluluklar, siyasal ve ideolojik tercihler nedeniyle nesnel sınırların da ötesinde doğrudan doğruya öngördüğü çoğu yasak biçimindeki sınırları anlatır. Detaylı bilgi için bkz. Robert Alexy, *Theorie der Grundrechte*, 2. Aufl., Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1994, s. 272 vd.

⁹ Burhan Kuzu, *Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat*, İstanbul 1997, s. 48.

yayma kavramları ve açıklama-yayma modaliteleri açısından herhangi bir alan daralması ya da genişlemesinden söz etme olanağı bulunmamaktadır.

2. Anayasal Yasaklar

Anayasada 4709 sayılı yasayla gerçekleştirilen değişikliklerin can alıcı yönü anayasal yasakların daraltılması yönünde kendini göstermektedir.

a) Başlangıç ve Atatürk İlke ve İnkılapları Açısından

Anayasanın başlangıç kısmında yapılan ve 5. paragrafa “Hiçbir düşünce ve mülahaza...” yerine “Hiçbir faaliyet...” kavramının eklenmesi yoluyla gerçekleştirilen değişiklik iki yönlü etkiye sahiptir.

İlk önce düşünceyi açıklama özgürlüğünün hammaddesi, özü ve ön koşulu olan düşünce özgürlüğünü anlamsız kılan ve onun sağladığı “düşünceye sahip olma”, “sahip olduğu düşünceden dolayı kınanmama, suçlanmama” ve “sahip olduğu düşüncesini açıklamaya zorlanmama” biçimindeki garantilerin içeriğini boşaltan, “ayrıcılık” düşünceler anlayışına pirim veren, dolayısıyla insan onurunu zedeleyici, işkencenin önündeki anayasal engeli zayıflatıcı bir anomali durumuna, en azından, bu bağlamda son verilmiştir. Artık dogmatik hukuk açısından düşünce özgürlüğü ve onun sağladığı dokunulmazlık zırhının yalnızca “anayasaya” ve “başlangıçtaki değerlere” uygun düşünceler için geçerli olacağını, onun dışındaki düşüncelere sahip olmanın anayasal korumadan yararlanamayacağı iddia etmenin imkanı kalmamıştır. Birey kendi içinde kalan ve söz, yazı, resim vb. yollarla dışa vurmadığı¹⁰ düşüncelerinden dolayı hukuksal olarak hiçbir biçimde kınanamayacak, suçlanamayacaktır, sahip olduğu herhangi bir düşünceyi, ne kadar saçma olursa olsun, ne kadar zararlı olursa olsun açıklamaya zorlanamayacaktır. Yasa koyucunun bu yöndeki bir yasal düzenleme

girişiminin herhangi bir anayasal dayanağı kalmayacaktır¹¹.

¹⁰ Birey 26. maddede belirtilen modaliteler dışında, yaşam tarzıyla, giyim ve kuşamıyla, kullandığı sözcüklerle, oturduğu çevre, çocuklarını yetiştirme tarzı, zevkleri ve hobileriyle, dünya görüşü hakkında bir biçimde ipuçları verebilir. Bireyin kişiliğine özgü bu olguların hukuksal koruma gerektirmediğini iddia etmenin imkanı yoktur. Zaten 25. maddenin anlamı burada yatmaktadır.

¹¹ Görüşümüze göre, kamu personeline yönelik olarak çıkarılan ve “Anayasanın ikinci kısmının birinci ve ikinci bölümlerinde yer alan temel haklar, kişi hakları ve ödevleri ile dördüncü bölümünde yer alan siyasi haklar ve ödevler kanun hükmünde karamamelerle düzenlenemez”

Ancak başlangıçtaki bu değişikliğin, düşünceyi açıklama özgürlüğü açısından da aynı sonucu doğurduğunu ifade etmek oldukça zordur.

İlk olarak düşünce açıklama özgürlüğünün değeri, düşüncenin açıklanması yoluyla hem bireysel gelişimi sağlamasında, hem de demokratik kamuoyunun sağlıklı hale gelmesinde ve demokratik meşruiyeti sağlamasında kendini göstermektedir. Açıklama ve yayma modaliteleri bu fonksiyonu yerine getirmekle, demokratik toplum açısından zorunlu olmadığı sürece, sınırlamaya elverişli olmadıklarını göstermektedir. Bu doğrultuda özgürlükçü bir yaklaşımla, düşünce açıklaması ve yayılmasının “faaliyet” olmadığı, dolayısıyla “Türk milli menfaatlerine, Türk varlığına, devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasına, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerine, Atatürk milliyetçiliğine, ilke ve inkılaplarına ...” aykırı düşüncelerin, söz, yazı, resim vb. yollarla açıklanması ve yayılmasının önünde herhangi bir hukuksal engelin olmadığı savunulabilir.

“Devletin ülkesiyle bölünmez bütünlüğü” yalnızca başlangıçta geçen bir kavram değil, anayasanın yeni 14. maddesinde ve yeni 26. maddesinde de yer edinen ve korunan değerdir. Bu bakımdan bu hukuksal değere aykırılık oluşturan herhangi bir düşünce açıklamasının, faaliyet olup olmadığı tartışmasına girmeksizin, anayasal korunmadan yararlanacağını iddia etmenin imkanı kalmamaktadır. Ancak “devletin ülkesiyle bölünmezliği esası” konusundaki bu berraklık, diğer kavramlar için söz konusu değildir. Yani anayasanın başka herhangi bir maddesinde temel hak sınırı olarak öngörülme “Türk milli menfaatleri, Türk varlığı, Türklüğün tarihi ve manevi değerleri, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ...” gibi değerlere aykırılık oluşturan düşünce açıklamalarının anayasal korunmadan yararlanamayacağına ilişkin açık bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak bu tür düşünce açıklamalarının “faaliyet” kapsamı dışına çıkarılıp, anayasal korunmadan yararlanabileceklerini

hükmü (Anayasa Md. 91/1) gereğince Cumhurbaşkanı tarafından veto edilen KHK'nin bu değişiklik sonrası herhangi bir hukuksal dayanağı kalmayacağı gibi, “sakıncalı (!)” olduğu a priori sabit düşüncelere sahip kamu personelinin memuriyetten atılmasının yasayla düzenlenebilmesinin de dayanağı ortadan kalkmış olmaktadır. Çünkü 25. maddede kayıtsız olarak koruma altına alınan “düşünceye sahip olma”, “sahip olduğu düşünceden dolayı kınanmama, suçlanmama” ve “sahip olduğu düşünceyi açıklanmaya zorlanmama” özgürlüklerini dolaylı yoldan kayıtlayan başlangıcın 5. fıkrasındaki “hiç bir düşünce ve mülahaza...” kaydı ve temel hak ve özgürlükler için öngörülmüş sınırlama nedenlerinin istisnasız tüm temel hak maddeleri için geçerli olacağı biçimindeki eski 13. Maddenin son fıkrası da kaldırılmış bulunmaktadır.

iddia etmek, gerek anayasanın ruhu, gerekse Anayasa Mahkemesi tarafından Başlangıç kısmına kazandırılan nitelik ve sözü edilen değerlere yüklediği anlam karşısında gerçekçi bir temele dayanmaz. Bu açıdan başlangıçtaki değerler, 25. maddedeki dokunulmaz özgürlükler karşısında -değişiklik sonrasında- sınırlayıcı bir etkiye sahip olmaktan çıkarken, buna karşın bu değerleri reddeden görüşlerin 26. maddedeki yollarla dışsal dünyaya aktarımlarını anayasal korunma kapsamı dışına çıkaracaktır. Bu da *forum internum* safhasındaki düşüncelerin dokunulmazlığına ilişmezken, dışa aktarılan görüşlerin aktarım biçimlerinin değil de, aktarılan görüşlerin kendisinin yaptırma uğraması anlamına gelir¹². Sonuç olarak düşünce suçlarının anayasal dayanaklarının ortadan kalktığını iddia etmek henüz mümkün değildir.

Ancak Anayasa Mahkemesi, Anayasanın 176. maddesine göre anayasanın metnine dahil olan başlangıç kısmını, yalnızca Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten bir metin olarak algılar ve self-executing nitelikte doğrudan uygulanabilir norm niteliği yoktur biçiminde yorumlaması durumunda, hem anayasaya aykırı davranmış olmaz, hem de anayasayı demokratik olmayan özden kurtarmış olur.

Bu bir zorunluluktur çünkü Başlangıç kısmının 5. paragrafı değişiklik öncesi yalnızca düşünce ve düşünceyi açıklama özgürlüğüne sınır çizerken, değişiklikten sonra gerçi salt düşünce özgürlüğüne (Md. 25) sınır çizmekten çıkmıştır, ancak buna karşın düşünceyi açıklama özgürlüğünün yanında, "faaliyeti" yasaklaması dolayısıyla, anasadaki bütün özgürlüklere sınır çizecek biçimde genişletilmiştir. Bir faaliyet niteliğinde olan tablo ile Türklüğün manevi değerlerine, akademik çalışma ile de Türklük tarihine aykırı davranılmış olabilecektir. "Kaş" yapıldığından şüphe yok, ancak "göz"de çıkarılmıştır.

Öte yandan anayasal sistematikte ve anayasa hukuku dogmatikinde başlangıçlar anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirtirler. Anayasanın bu temel görüş ve ilkeleri anayasanın tekil maddelerinde (Md. 2: insan haklarına dayanan, demokratik, laik cumhuriyet, Md. 5: örgürleştirme görevi, Md. 12: doğuştan sahip

¹² Bu bağlamda 61 Anayasasının hazırlanışı sırasında Anayasa Komisyonu Sözcüsü Muammer Aksoy'un düşünce özgürlüğü için öngördüğü formülü hatırlamamak mümkün değil: "Düşünce hürriyeti Anayasa ile tespit olunan devlet nizamına ve demokratik nizamı uygun kanaatleri belirtmek için sağlanmıştır." Muammer Aksoy, Türkiye'de Düşünce Özgürlüğü, Türkiye'de İnsan Hakları Sempozyumu, Ankara 1970, s. 178 vd.

olunan ve ödev ve yükümlükler içeren temel haklara sahip olma ve Md. 26: Herkesin düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim ve benzeri yollarla açıklama ve yayma hakkına sahip olması), soyuttan somuta, genelden özele, ilkeden norma doğru aşamalı olarak yansıma bulurlar. Anayasanın 26. maddesinde somut sınırlandırma nedeni varken, 12. maddedeki “temel hakların aynı zamanda ödev ve sorumluluklar içermesi”ne ya da doğrudan 2. maddedeki “insan haklarına saygı veya hukuk devleti” ilkesine dayanarak sınırlandırma yapılamaz. Bu metodolojiye de aykırıdır. Bu durumda anayasanın özel önem yüklediği ve bu nedenle isimsiz bırakmayıp tekil maddede düzenlediği özgürlüklere, doğrudan doğruya başlangıca bakıp yasak alan çizmek, 176. maddenin metnine dikkatli bakıldığında bir zorunluluk değildir ve *in dubio pro libertate* ilkesinin açık ihlalidir.

İşte Anayasa Mahkemesi başlangıcı doğrudan doğruya uygulanabilir norm olarak değil de, temel ilke, görüş ve temenniler olarak yorumladığı ve yalnızca anayasa maddelerinin yorumunda, uluslararası insan hakları teorisi ışığında yoruma yardımcı olarak algıladığı durumda, hem başlangıcın “faaliyet” kavramı nedeniyle temel hakların neredeyse tümüne anayasal bir sınır çizmesi engellenecek, hem de sistematik aykırılık giderilmiş olacaktır.

b)14. Madde–Temel Hakların Kötüye Kullanılması Açısından

14. maddede gerçekleşen değişikliklerle madde, başlığıyla uyum sağlar hale gelmiş ve TCK Md. 141 ve 142 maddelerinin, genel anayasal sınır niteliğindeki anayasal dayanakları kaldırılmıştır. Anayasa koyucu hem TCK 141 ve 142, hem de 163. maddelerinin koruduğu hukuksal değerlere aykırılığı *temel hakların kötüye kullanılması* olarak algılamadığını belirtmektedir. Ancak TCK 163. maddenin anayasal dayanaklarının ortadan kalkmadığını, hem başlangıcın 5. paragrafından hem de anayasanın 24/5 maddesinden çıkarmak zor değildir.

Bunun ötesinde değişiklik öncesinde anayasanın 14. maddesindeki “dil, ırk, din ve mezhep ayırımı yaratma” yasağını somutlaştıran TCK 312/2. maddesinin artık Anayasanın 14. maddesinin kapsamından çıkarıldığını, bu bakımdan artık söz konusu ceza yasasının anayasaya uygunluk denetiminde 13. maddedeki “demokratik toplum düzeni gereklerine uygunluk” kriterine tabi

tutulabileceğini¹³ ve yasa koyucu tarafından daha demokratik ve özgürlükçü bir yapıya kavuşturulabileceğini iddia etmek yanlış olmaz.

Bunun dışında en önemli yenilik “kötüye kullanma”nın sadece temel haklarını kullanan bireyler için değil, fakat aynı zamanda devlet için de söz konusu olmasıdır. Buna göre, devletin, temel hak ve hürriyetlerin “Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlaması” da artık bir kötüye kullanma biçimi sayılacaktır. Yeni 14. madde bu bakımdan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 17. maddesine biraz daha yakınlaşmıştır.

Yukarıda başlangıcı değerlendirirken “faaliyet” kavramının nasıl değerlendirildiğine bakılarak, anayasal sınırın düşünceyi açıklama özgürlüğü konusunda zıt sonuçlar doğurabileceğini açıklamaya çalıştık. Anayasa koyucunun değişikliği yaparken 14. madde ile başlangıç arasında paralellik sağlama amacını güttüğünü biliyoruz. Bu halde faaliyeti, eğer düşüncelerin “söz, yazı, resim vb.” yollarla açıklanması ve yayılmasını kapsar biçimde algılasak, hem başlangıcın 5. paragrafının, hem de anayasanın 14. maddesinin düşünceyi açıklama özgürlüğünün genel nitelikli anayasal sınırını çizdiğini ve sonuç olarak da değişikliğin bir yarar sağlamadığı sonucuna gitmemiz gerekecektir.

Ancak “faaliyet” kavramını dar olarak yorumlarsak, bu durumda başlangıç açısından, 5. paragrafta sözü edilen çoğu hukuksal nitelik göstermeyen kavramların düşünce açıklamasıyla bir ilgisinin bulunmadığını, devletin ideolojik niteliğini ve kurumsal yapısını yok etmeyi hedef alan eylemlerin, organizasyonların ve örgütlemelerin buna karşın -14. madde bağlamında- koruma göremeyeceğini, fakat bunların eleştirisinin, ya da birey tarafından kabul ya da reddedilmesinin hukuk düzenini ilgilendirmediğini kabul etmek gerekecektir. Anayasanın 14. maddesi açısından da -paralellığı sağlama düşüncesiyle- düşünce açıklamasının “Devletin ülkesi ve

¹³ Yasa koyucunun anayasal sınırları somutlaştırması niteliğindeki yasama çalışmaları açıklayıcı nitelikte, 13. maddedeki gibi belirli nedenlere dayalı sınırlandırma yetkisi ise kurucu nitelikte ve farklı prosedürlere tabidir. Bkz. Oktay *Uygun*, 82 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi, İstanbul 1992, s. 14. Görüşümüze göre yasa koyucunun asli sınırlandırma yetkisinin sınırları 13. maddede belirtilirken, aynı kriterlerin anayasal sınırların somutlaşması ya da yasal düzleme geçirilmesinde geçerliliği olduğunu belirtmek oldukça zordur. Nitekim 61 Anayasası dönemindeki bir Anayasa Mahkemesi kararı bunu açıkça dile getirmektedir, bkz. AYMKD 9, 148: „Anayasanın 11 maddesi uyarınca temel bir hakkın ve özgürlüğün özüne dokunulamayacağı ilkesi, temel hak ve özgürlüklere yalnızca yasalarla konulacak sınırlandırmalar için söz konusu olduğundan...Anayasanın öngördüğü bir temel hak ve özgürlüğün yine Anayasaca sınırlandırılması durumunda Anayasanın 11. maddesinin uygulama yeri olamaz“.

milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler” niteliğinde olamayacağını, *prima facie* olarak düşünce açıklamasıyla ilgili görünen, ancak bu özgürlüğün nesnel sınırlarını aşan, üçüncü kişilerin haklarını zedeleyici, ırkçılık ve yabancı düşmanlığı, hakaret, sövme, suça azmettirme¹⁴ niteliğindeki açıklamalar¹⁵ dışındaki düşünsel nitelikli kamuoyu oluşturma aktivitelerinin, hakkın kötüye kullanılması olarak nitelendirilemeyeceğini söylemek gerekecektir. İkinci yaklaşımın, yani “faaliyet” kavramını dar yorumlayan yaklaşımın özgürlükçü ve demokratik bir yaklaşım olacağını belirtmeye gerek yoktur.

Yine yukarıda belirtildiği gibi, anayasanın bütünü, başlangıç bölümü ve Anayasa Mahkemesinin yaklaşımı karşısında bu ikinci yaklaşımın geçerlilik arz edeceğini düşünmenin yine gerçekçi bir temeli var mıdır? Açıkçası anayasa koyucunun daha komisyon görüşmeleri sırasında, daha somut ve belirgin olan “eylem” sözcüğünü “faaliyet” sözcüğüyle değiştirmesi¹⁶ bir geri adımdır ve anayasa koyucunun objektif amacını değil de tarihi yorumla elde edilecek sübjektif amacı baz alınır, ikinci yaklaşımın Türk jurisprüdansında, özellikle Türk anayasa jurisprüdansında pek kabul edilmeyeceğini söylemek gerekir¹⁷.

Dikkat çeken başka bir nokta da, eski 14. maddede “amaç” hukuka aykırılığın ana eksenini çizerken, yeni 14. maddede “amaçlayan faaliyetler”in yaptırıma tabi tutulması, maddeyi kötüye kullanım yasağı niteliğine büründürmektedir. Çünkü yeni düzenlemede görüşümüze göre faaliyet cezalandırılmakta, faaliyetin objektif olarak yasal olmayan bir amacı gerçekleştirmeye yönelik olması aranmaktadır. Aksi takdirde anayasa koyucunun bir değişiklik yapma iradesi yoksa niçin “...amacıyla kullanılamazlar” terimleri

¹⁴ Ancak antidemokratik düşünce suçu ihdası durumunda bu olgunun içerik değiştireceğini ve ihdas eden devletin anayasanın yeni 14. maddesinin 2. fıkrasına aykırı davranmış olacağını belirtmek gerekecektir.

¹⁵ Düşünce özgürlüğü açısından ‘aktif savaşa yönelik, kurumsal spekülasyon ötesinde doğrudan doğruya ve fiilen saldırgan’ nitelikte kullanım biçimleri özgül koruma alanı dışında kalmaktadır. Bkz. Fazıl Sağlam, Temel Hakların Sınırlanması ve Özü, Ankara 1982, s. 50.

¹⁶ İlk değişiklik teklifi ile anayasa komisyonunun kabul ettiği metin arasındaki farklılıklar için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem21/yil01/ss737m.htm>, i.t. 05.12.2001.

¹⁷ Nitekim gelişmenin bu yönde olacağını, bu nedenle değişimin bir anlam ifade etmeyeceğini belirten görüşler dile getirilmiştir, bkz. Mustafa Erdoğan, Anayasa Değişti mi? Açık Toplum, E-Dergi, <http://www.liberal-dt.org.tr/at-me33.htm>, i.t. 05.12.2001.

yerine “...amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamazlar” terimlerini koyduğunu anlama imkanı kalmayacaktır¹⁸.

Anayasanın başlangıç hükmü karşısında anayasanın 14. maddesindeki bu yeniliğin de anlamı kalmamaktadır. “Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz” biçimindeki 14/2. madde hükmünde “anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılması...” kavramının sağladığı koruma alanı, “anayasanın belirttiği sınırlandırmanın” başlangıç paralellinde, zaten demokratik bir toplumun kabul etmeyeceği kadar geniş olması karşısında oldukça dardır. Öte taraftan anayasanın 26. maddesinin son fıkrasındaki hükmü düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğünün belirlenmesi, kullanılabilir hale gelmesine ilişkin düzenleme yetkisi olarak kabul edersek, yasa koyucunun herhangi bir düşüncenin açıklanmasını devleti ve anayasal düzeni ve dolayısıyla temel hak ve özgürlükleri yok etmeyi amaçlayan bir faaliyet olarak değerlendirmesi ve bunu yasaklayan yasal düzenlemenin Anayasanın 13. maddesindeki kriterlerden kaçırabilmesi olanağı doğmuş olacaktır¹⁹.

Kısacası, başlangıç ve 14. maddedeki değişiklikler birlikte değerlendirildiğinde, anayasanın 25. maddesinin mutlak bir garantiye kavuştuğunu belirtmek gerekir. Ancak “faaliyet” kavramının düşünce açıklamalarını kapsadığını ve bu sonuçla anayasanın düşünce suçlarına kapılarını kapamadığı iddiaları devam edecektir²⁰. Başlangıç bu biçimiyle devam ettiği ve Anayasa Mahkemesinin başlangıç yorumlayış tarzı değişmediği sürece anayasadaki antidemokratik özün ortadan kalktığını söyleme olanağı olamayacaktır.

c) 24/5 Madde Açısından

¹⁸ Açıkça ifade etmek gerekir ki, hukuk uygulamasının izlediği yol dikkate alınır, bu ayrımın zorlama olabileceği ve herhangi bir değişikliğin olmadığını savunmak da pekala mümkündür. Bkz. *Erdoğan*, a.g.e.

¹⁹ Hemen belirtmek gerekir ki Anayasanın 26. maddesinin son fıkrasının aşağıdaki gibi farklı olarak değerlendirilmesi durumunda “yorumlanamaz” biçimindeki yasağın, düşünce özgürlüğünün sınırı olarak değil, tersine düşünceyi sınırlayıcı iradeye getirilen bir yasak olarak değerlendirilmesi olanağı doğmuş olacaktır.

²⁰ Mustafa *Erdoğan*, Anayasa Değişiklikleri Ne Getiriyor? <http://www.liberal-dt.org.tr/at/at-me35.htm>, i.t. 10.12.2001.

Ancak TCK 163. maddesinin özel anayasal sınır niteliğindeki anayasal dayanağı olan 24/5. maddesi olduğu gibi durmaktadır. Ancak bu maddedeki “Kimse devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne surette olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz” biçimindeki anayasal yasağın değişiklikten sonra kalkmadığını, ancak nitelik değiştirdiğini belirtmek gerekir. Anayasanın 14. maddesinde yapılan değişiklikle bu laikliğe aykırı propagandanın kötüye kullanma kapsamından çıktığını, düşünce özgürlüğünün anayasal sınırını tayin etmeye devam ettiğini, hem 24/5. madde, hem başlangıcın 5. paragrafı hem de anayasanın bütününden hareketle söylemek gerekir.

d) 26. Madde Açısından

Anayasa değişikliğinin düşünceyi açıklama özgürlüğünü düzenleyen 26. madde açısından en göze batan yeniliği “Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz...” hükmünün kaldırılmasıdır. Bu anayasal yasağın demokratik nitelikte herhangi bir ülkede bulunması söz konusu olmadığı gibi, böyle bir yasağı koymanın hukuksal, etik ve de sosyolojik bir dayanağı yoktur.

Anayasanın 26. ve 28. maddelerindeki bu dil yasağının kaldırılmasını doğru bir hareket olarak değerlendirmek gerekir. Ancak bunun bir ilerleme olarak algılanması söz konusu değildir. Özellikle 26. madde bakımından insan onurunu zedeleyici bir anomali sona erdirilmeye çalışılmıştır²¹. Bunun yanında uluslararası hukuka aykırılığın devam ettiği anayasa hükümleri olduğu gibi durmaktadır. Özellikle anayasanın 42/son. Maddesinde “Türkçe’den başka hiç bir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına anadilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez” hükmü dikkati çekmektedir. Madde eğitim dilinin Türkçe olması zorunluluğunu da aşarak, doğal bir olguyu reddedip, Türkiye’de yaşayan herkesin anadilini yasayla belirleme gibi bir yetkiyi devlete tanımaktadır.

e) Geçici 15. Madde Değişikliği Etkisi

²¹ Lozan Barış Anlaşmasınının 39. maddesiyle yaşanan açık çelişkiye bu bağlamda son verilmiştir.

Türk anayasa yargısının kanayan yarası niteliğinde bir sorun olan anayasanın geçici maddesi tamamen olmasa da pozitif hukuk açısından anlamlı bir değişikliğe uğradı. Değişiklik askeri darbe süreci içinde çıkarılan kanunlar, kanun hükmünde kararnameler ve 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun uyarınca alınan karar ve tasarruflara karşı anayasa yargısı yolunu açmış oldu²². Bu dönem içinde çıkarılan Olağanüstü Hal Kanunu, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Kanunu ve Sıkıyönetim Kanunu (önemli maddeleri) gibi 800 civarındaki yasanın bir kısmı, düşünce özgürlüğünü sınırlayıcı etkiye sahipti. Bu biçimiyle doğrudan doğruya olmasa bile dolaylı anayasal sınır niteliği göstermekteydi. Gerçi anayasa değişikliğiyle bu yasalar hemen değişmeyeceklerdir, yasama belki geç davranacaktır, ya da itiraz yolunun işlemesi zaman alacaktır, ancak her halükarda bu yasalara karşı anayasaya aykırılık savında bulunma yolunun açılması, ikinci bir anayasal düzen anlamına gelen, -hatta asli anayasal düzen olarak da nitelendirilebilen- düzenin ortadan kalkmasını sağlaması açısından çok önemlidir.

3. Düşünce Özgürlüğünün Düzenlenebilirliği? Md. 26/Son

Anayasanın 26. maddesine 4709 sayılı yasayla düşüncüyü açıklama ve yayma özgürlüğünün kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usullerin kanunla düzenlenebileceğini belirten bir hüküm eklenmiştir. Bundan anlaşılması gereken, anayasal sınır mı, yoksa yasa koyucuya tanınmış bir sınırlandırma yetkisi midir? Fıkra düzenleme mi yoksa sınırlandırma mı öngörmektedir? Bu noktanın açığa kavuşması düşüncüyü açıklama özgürlüğünün garanti kapsamı açısından yaşamsal önem taşımaktadır.

Düşüncüyü açıklama özgürlüğü düzenlemeye olanak tanımayan bir özgürlüktür. Varolabilmesi, kullanılması, birey açısından pratik bir değer ifade edebilmesi için düzenlenmesine ihtiyaç yoktur²³. Doğal, kişiye bağlı, devredilmez, vazgeçilmez, kişinin manevi gelişiminin

²² Geçici bir maddenin ancak anayasa değişikliği sonrası hükümsüz hale gelebiliyor olması hukuk düzeni açısından kabul edilebilir bir durum değildir. Demokrasi ve insan haklarıyla açıkça çelişen ve insan onurunu zedeleyici düzenlemelerin hükümsüz kılınması için öncelikle yargılamanın izlenmesi gereken hukuksal yöntemler vardır. Gustav Radbruch formülüne göre bu tür normlar tamamen ihmal edilebilir. Alman Federal Yüksek Mahkemesi (BGH) ise öncelikle normun demokratik bir sistem ve özgürlükçü bir yaklaşım içinde insan haklarına uygun yorumlanması yoluna gidilmesi, bu mümkün değilse ancak ihmal edilmesi yaklaşımını benimsemektedir. Detaylı bilgi için bkz. Gerhard Werle, Rückwirkungsverbot und Staatskriminalität, NJW 2001, s. 3002 vd, 3004.

²³ Aksi yönde bkz., Ömer Korkmaz, Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları, Seyfullah Ediz'e Armağan, İzmir 2000, s. 130.

temel koşulu olan bu özgürlük, devletten ve siyasal toplumdaki önce de var olan sosyolojik bir olgudur, devletle birlikte de anayasal garanti altına alınmıştır. Bu nedenle kurumsal nitelikli olup varlıkları ve kullanılmaları için, bunların anayasalar tarafından düzenlenmelerine gereksinim duyulan²⁴ özgürlüklere özgü olan düzenleme kavramını düşünceyi açıklama özgürlüğü için düşünmek yasa koyucunun eline tehlikeli bir silah vermek anlamına gelir²⁵.

Bir özgürlüğün ne olduğunu belirleyen, onun hukuksal yaşama katılmasını sağlayan bir yasal düzenleme her şeyden önce sınırlama niteliğinde değildir. Bu niteliğe sahip bir yasal düzenleme, özgürlüğün içeriğini yasanın yürürlüğe girmesi anından itibaren ilerisi için tanımlayan objektif-hukuksal normlaştırmadır²⁶. Basın, dernekler, toplantı ve gösteri yürüyüşü, sendikalar ve seçim yasasını bu bağlamda değerlendirebiliriz. Yasal düzenleme olmaksızın bu özgürlüklerin bazen varlıkları bazen de kullanılmaları olanaksızdır. Çoğu düşünceyi açıklama özgürlüğünün türevleri niteliğindeki bu özgürlükler için öngörülmüş olan yasal düzenlemenin düşünceyi açıklama özgürlüğünün kendisi için öngörülmesi hem anayasa dogmatğine, hem de anayasal metodolojiye aykırıdır. Öte yandan böyle bir düzenleme negatif statü hakkı niteliğindeki düşünceyi açıklama özgürlüğünün içeriğini boşaltacak niteliktedir.

O halde bu fıkra hükmü nasıl anlaşılmalıdır?

Yalnızca başkalarının haklarını ihlal biçiminde ortaya çıkan açıklama ve yayma modalitelerinin özgürlük kapsamından çıkarılmasına izin verilmesi biçiminde anlaşılacaksa, değişikliğin anlamsız kalacağını söylemek gerekir, çünkü bir yandan yalnızca başkalarının anayasal haklarını koruyucu niteliğe sahip (mülkiyet hakkını koruyan cezai ve hukuksal düzenlemelerdeki gibi) yasal düzenlemelere aykırılığın düşünce özgürlüğünden yararlanması olanaklı değildir. Pankart asmak için gerekli kumaş gasp yoluyla elde etmenin düşünceyi açıklama özgürlüğünden yararlanamayacağını

²⁴ Bu tür özgürlüklere, basın özgürlüğü (Md. 28/2), düzeltme ve cevap hakkı (Md. 32), dernek kurma özgürlüğü (Md. 33/4), toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı (Md. 34/3), hak arama özgürlüğü (Md. 36), eğitim ve öğretim hakkı (Md. 42/2), sendika kurma hakkı (Md. 51/3), toplu iş sözleşmesi hakkı (Md. 53/2), grev hakkı (Md. 54/1), seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkı (Md. 67), parti kurma hakkı (Md. 68) ve dilekçe hakkını (Md. 74) örnek olarak verebiliriz.

²⁵ "Düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü yasası" adlı bir yasayı düşünmek yeteri kadar ürkütücü olsa gerek. Oysa ki madde yasa koyucuyu açıkça böyle bir yasa çıkarmakla yetkilendirmektedir.

²⁶ H. Siekmann, /G. Duttge, Staatsrecht I: Grundrechte, 2. Aufl., Thüningersheim 1999, s. 259.

belirtmek için anayasaya hüküm koymanın bir anlamı yoktur, zaten bunlar 26. maddenin nesnel sınırları dışındadır²⁷.

Yine bu hüküm düşüncelerin ve haberlerin yayılmasında kullanılacak araçların düzenlenmesini de ilgilendirmemektedir, çünkü buna ilişkin açık bir hüküm bir önceki fıkrada sınırlayıcı bir biçimde öngörülmüştür. Yani buna ilişkin düzenlemeler bir yandan “açıklama” kavramını değil “yayma” kavramını ilgilendirmekte öte yandan da bu düzenlemelerin yayımı engelleyici özellik gösteremeyeceği öngörülmektedir.

Anayasanın 26. maddesinin düşüncayı açıklama özgürlüğünün türevleri niteliğindeki basın, dernekleşme, toplantı ve gösteri yürüyüşü gibi diğer özgürlüklerin bulunduğu maddeler karşısında bir genel hüküm niteliğinde olduğu, bu nedenle burada öngörülmüş bulunan düzenleme olgusunun genel hüküm olarak türev özgürlükler için geçerli olduğu akla gelebilir. Ancak düzenleme zorunluluğu gösteren radyo, televizyon, sinema gibi yayma araçlarına ilişkin açık hüküm (Md. 26/3) bulunmasının yanında türev özgürlüklerin tümünde Md. 26/son hükmüne paralel düzenlemelerin bulunması gerçeği bu öneriyi de çözüm olmaktan çıkmaktadır.

Fıkroyı, düşüncayı açıklama ve yayma özgürlüğünün yasayla düzenlenmesi olarak algılamak yukarıdaki nedenlerle mümkün değildir. Düşüncelerin söz yoluyla açıklanması yönelik bir anlamı da yoktur. Akla gelebilecek tek çözüm yolu, fıkranın, aynı maddenin 2. fıkrasında öngörülen sınırlandırma amaçlarına aykırı yazılı veya basılı kağıtlar, ses ve görüntü araçlarıyla diğer açıklama ve yayma araçlarına ilişkin hukuksal yaptırımların yasa tarafından düzenlenmesine olanak tanımasıdır²⁸. Devletin ülkesiyle bölünmez bütünlüğünün şiddet ve zor kullanımı yoluyla bozmayı amaçlayan el ilanlarının ve broşürlerin toplatılmasına olanak tanıyan bir yasa bu bağlamda değerlendirilmelidir.

B. Md. 26’ya Dayalı Sınırlandırma

²⁷ Ancak belirtmek gerekir ki açıklama ve yayma için eşya kullanımının zorunlu olduğu durumlarda ortaya çıkan bu belirgin nesnel sınır, düşünce açıklamasının “söz” yoluyla kullanılmasında aynı açıklığa sahip olmayacaktır. Bu durumda örneğin hakaret ve sövme suçlarında düşüncenin ortaya çıkışıyla çatışmanın doğduğu durumlarda hemen nesnel sınırın aşıldığından söz edilirse, anayasal değerler arasında bir dengeleme ve düşünce özgürlüğünün önemi ışığında bir orta yol bulma olanağı olmayacaktır.

²⁸ Benzer bir öneri için bkz. “Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri ve AB Kopenhag Kriterleri” –Görüşler ve Öncelikler, No. 2: Düşünce Özgürlüğü, İstanbul Eylül 2001, s. 31.

Anayasanın 13. maddesinin tamamen değiştirilmiş olması, genel olarak temel hakların sınırlama sistematğinde köklü değişiklik anlamına gelmektedir.

İlk olarak anayasada kümülatif sınırlandırma anlayışı yerini kademeli sınırlandırma sistematğine bırakmıştır. Bu bir bakıma 1961 anayasası sınırlandırma sistematğine bir geri dönüş anlamına da gelmektedir. Çünkü 1961 anayasasının 11. maddesi (ilk hali) genel sınırlama maddesi değildi, temel hak ve özgürlükler yalnızca eğer kendi özel maddelerinde sınırlama öngörölmüşse sınırlanabilecekti²⁹. Nitekim bazı haklar belirli bazı nedenlerle sınırlanabilirken, diğer bazı haklar da herhangi bir nedenle yasayla sınırlanabilirdi. Bazı haklar ise sınırsız öngörölmüşlerdi. Ancak bu benzerlik yanıltıcı olabilir. Çünkü yeni değişikliklerle oluşan kayıtsız temel haklar şimdiki anayasada - konumuz açısından- 25. madde ile 24/1. madde olarak göze çarpmaktadırlar³⁰. Bu sınırlandırma sistematğinin düşünceyi açıklama özgürlüğü konusunda getirdiği pek bir yenilik olmadığını düşünüyoruz. Çünkü düşünceyi açıklama konusunda sorun kaynağı olabilecek eski 13. maddedeki sınırlama nedenleri paket halinde zaten 26. madde metnine dahil edilmiştir. Bu her bir temel hak ve özgürlükte olduğu gibi, düşünceyi açıklama özgürlüğünde de ilgili sınırlama nedenlerinin öngöröldükleri özgürlük bağlamında değerlendirilip uygulanmasını gerektirecektir.

Sınırlandırma nedenleri açısından farklı bir sorun ortaya çıkmaktadır. Anayasa değişikliğiyle 26. madde metnine aktarılan paket içinde “genel ahlak” kavramı bulunmamaktadır. Genel sınırlama nedeni artık bulunmadığına ve 26. madde metninde “genel ahlak” ya da “ahlak” nedenleri öngörölmediğine göre düşünceyi açıklama özgürlüğünün genel ahlak nedeniyle artık sınırlanamayacağını mi iddia edeceğiz? Elbette ki sınırlama zorunluluğu vardır. Çeşitli çağdaş anayasalarda bu sınırlama nedeni öngöröldüğü gibi İHAS'nin 10. maddesinde de belirtilmektedir. Açıkça ifade etmek gerekirse değişiklik sonrası anayasanın 13. maddesinin “yalnızca” vurgusu ve 26. madde metni bir arada değerlendirildiğinde “ahlak” nedeniyle düşünce açıklamasının sınırlanması mümkün olamayacaktır. Genel ahlak nedeniyle sınırlamanın basın, toplantı ve gösteri yürüyüşü,

²⁹ 1961 Anayasası Md. 11 “(1)Temel hak ve hürriyetler, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak ancak kanunla sınırlanabilir. (2) Kanun, kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adâlet ve millî güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz.”

³⁰ Bunların yanında Md. 36 (Hak arama özgürlüğü), Md. 38 (Yasal yargıç güvencesi), Md. 39 (İspat hakkı), Md. 70 (Kamu hizmetine girme hakkı) ve Md. 74 (Dilekçe hakkı) sayılabilir. Bu özgürlüklerde sınırlama-düzenleme sorunsalı özgürlüğün sınırlı ya da sınırsız öngörölüş olup olmadığı tartışmasını belirleyecektir.

dernekleşme özgürlüğü gibi kurumsal nitelikli özgürler için öngörüldüğünü ve bu nedenle 26. maddede buna ihtiyaç duyulmadığını iddia etmek anlamsızdır³¹. Çünkü genel ahlak nedeniyle sınırlama sadece düşünceyi açıklama modalitelerini hedef almaz, düşüncenin kendisiyle de ilgilidir. Düşüncenin, bir biçimde ortaya çıkmasıyla genel ahlaka aykırı düşmesi muhtemeldir. Ayrıca düşünce ve haberlerin açıklanması yalnızca türev özgürlüklerde öngörülen modalitelerle gerçekleşmez. El ilanındaki ifadelerle ahlaka aykırı davranılabileceği gibi, aynı durum teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı/çıkarcacağı yeni açıklama ve yayma araçlarıyla da gerçekleşebilir ve bu yollarla genel ahlaka dayalı olarak yapılacak sınırlandırmalar yine anayasaya aykırı olacaktır. Bu eksikliğin bir anayasa değişikliğiyle giderilmesi gerekmektedir. Çünkü anayasanın lafzı bu boşluğu doldurmaya imkan verecek nitelikte değildir.

Ayrıca, “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği esası” 26. maddede de tekrar edilmesine rağmen, düşünceyi açıklama özgürlüğünün türevleri niteliğinde olan ve nitelikleri gereği daha fazla sınırlandırmaya açık olan dernekleşme özgürlüğü ve toplantı ve gösteri yürüyüşü özgürlükleri için ön görülmemiş olmalarını nasıl değerlendireceğiz? Açıkçası bunu anlatmanın bir olanağı görünmemektedir. Gerçi anayasanın başlangıç ve 14. maddesiyle paralel düşünüldüğünde, anayasa koyucunun temel hak ve özgürlükler karşısında hassasiyetle koruduğu bir değer söz konusu olduğunda düşünce suçu yaratmaktan çekinmediğini iddia etmek mümkündür³². Ancak yine de 26. maddede “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği” ya da “cumhuriyetin temel niteliklerini” bozma niteliğine, düşünceyi açıklama hürriyetinden önce toplantı ve gösteri yürüyüşü ve dernekleşme özgürlüğü elverişlidir. Her halükarda bu değerler Başlangıç³³ ve 14. madde bağlamında anayasal sınır niteliğinde olduklarından, bunların yasal düzenlemelerle somutlaştırılarak adı geçen özgürlüklere sınır çizmesi sağlanabilir.

13. Maddedeki demokratik toplum düzeni ilkesinin, temel hak sınırlamalarında yasa koyucunun yapacağı sınırlandırmaların sınırı fonksiyonu varken, laik cumhuriyet kavramının yalnızca temel hak ve özgürlüklerin sınırlaması nedeni olarak algılandığı ve uygulandığı

³¹ Yine Anayasanın 51/2 maddesinde hatta sendika kurma özgürlüğünün dahi genel ahlak nedeniyle sınırlanabileceği kabul edilmişken, bu sınırlandırma nedeninin 26. maddede öngörülmemiş olması başka bir biçimde açıklamak olanaksızdır.

³² Mustafa *Erdoğan*, Anayasa Değişiklikleri Ne Getiriyor? <http://www.liberal-dt.org.tr/at-at-me35.htm>, i.t. 10.12.2001.

³³ Ancak başlangıca dayalı sınırlandırma yukarıda belirttiğimiz gibi dogmatik ve metodolojik sorunlar doğurur. Bkz. 1,2,a.

hem hukuk teorisinde dile getirilen hem de Anayasa Mahkemesi kararlarında ortaya çıkan temel olgudur. Bu durumda laik cumhuriyet ilkesinin, sınırlamanın sınırı niteliği olmamasına rağmen bunun 13. madde metnine alınması, maddenin koruyucu etkisini zayıflatabilecektir; bu ilkeye Anayasanın çeşitli maddelerinde ve başlangıcında olağandışı vurgular yapılmışken ayrıca 13. maddeye konulmasının bu yönde kuşular doğurabileceğini söylemek yanlış olmaz. Hatta “demokratik toplum düzeni gereklerinin” bu anayasada sınırları çizilen ‘demokratik toplumu anlattığına ilişkin tartışmalar hatırlanırsa, ‘laik cumhuriyetin gereklerinin’ metne alınması ‘anayasaya özgürlüğü’ kuvvetlendireceğini söylemek yanlış olmaz³⁴.

Ancak “laik cumhuriyet” kavramının pozitivist bir yaklaşımla değil de, çağdaş ve hümanist bir yaklaşımla, anglo-sakson anlayışı ve -Fransa dışında kalan- kıta-avrupası seküler anlayışıyla yorumlanabilmesi durumunda, temel hakların ve özellikle düşüncüyü açıklama özgürlüğünün sınırlanmasında koruyucu nitelik kazanabileceğini söyleyebiliriz³⁵. Herhalde formülasyon sorununu, laikliğin demokratik toplumun tanımında yer aldığı ve bu nedenle bağımsız olarak değil, demokratik toplumun tanımlayıcı bir unsuru olarak değerlendirilmesi yoluyla aşmak rasyonel bir çözüm olarak gözükmektedir. “Demokratik toplum düzeni”ni belirli evrim sonrasında “çağdaş batı demokratik toplum düzeni” olarak kabul eden Anayasa Mahkemesi’nin “laik cumhuriyet” ilkesini de aynı biçimde yorumlaması gerekmektedir.

Bu arada anayasanın yeni 13. maddesinde öngörülen “ölçülülük ilkesi”nin temel hakların yaşanabilir kılınması açısından önemli bir gelişme olduğunu belirtmek gerekir. Bu ilkeyi İHAM ve ATM içtihatları ve AB-Temel Haklar Şartı paralelinde değerlendirmek ve yorumlamak daha yapıcı ve çağdaş bir tutum olacaktır. Yine Alman Anayasa Mahkemesinin içtihadına başvurmak kavramın içeriğinin anlaşılması bakımından yararlıdır. Bu yönde Anayasa Mahkemesi’ne önemli görevler düşmektedir.

“Hakkın özü” kavramının 13. maddeye alınmasına gelince; öncelikle belirtmek gerekir ki, temel hakkın özüne dokunma yasağının

³⁴ Nitekim “demokratik toplum düzeni”nden anlaşılması gereken “bu anayasada öngörülen” demokratik toplum düzeniyse, “laik cumhuriyet” kavramından anlaşılması gereken de buna paralel olarak, Almanya, İsviçre, İtalya hatta Fransa’daki laik veya seküler cumhuriyet değil, Türkiye’nin kendi koşulları içinde doğup biçimlenen bir laiklik anlayışının temelini oluşturduğu cumhuriyet olacaktır.

³⁵ Bu başlık altında detaylı inceleme, çalışmanın kapsamını ve amacını aşacaktır. Yasa koyucuya dayalı sınırlandırma nedenlerini ayrı bir çalışma içinde incelemek yerinde olur.

somut denetimde nasıl uygulanacağı, ne olduğuna ilişkin açıklamalarda sürekli bir belirsizlik kendini göstermektedir. Temel hakkın dokunulmaz özü temel hak sahiplerinin bireysel temel hak pozisyonlarını mı, yoksa bir temel hak normunun anayasal düzenin bütünü için sahip olduğu genel önemi mi hedef aldığı tartışmalıdır³⁶. Birinci durumda idam cezası, mektupların açılması, telefonların dinlenmesi³⁷ hakkın özüne dokunma niteliğindedir. İkinci durumda ise hakkın özünün bir garanti olması zaten olası değildir³⁸. Oysaki ölçülülük ilkesiyle desteklenen demokratik toplum düzeni gerekleri hem İHAM'nin içtihatlarına da paralel bir yaklaşımdır, hem de zorunlu olduğu durumda öze dokunma olanağı vermekte, ancak bunun yanında ve çoğu zaman müdahale hakkın özüne dokunmasa hatta sadece hakka dokunması durumunda bile ölçüsüz olarak kabul edilip püskürtülebilmektedir³⁹. AB Temel Haklar Şartının 52/1 maddesinde

³⁶ Michael Sachs, Verfassungsrecht II, Grundrechte, Berlin-Heidelberg 2000, s. 150.

³⁷ Kemal Gözler, Anayasa Değişikliğinin Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması Bakımından Getirdikleri ve Götürdükleri, ABD, Sayı 2001/4, s. 58 vd. Yazarın idam cezasının gerekliliği yönündeki görüşüne katılmamakla birlikte demokratik bir toplum düzeninde diğer durumları gerekliliği ortadadır.

³⁸ Zafer Gören, Anayasa Hukukuna Giriş, 2. Bası, İzmir 1999, s. 396. Benzeri görüş için bkz., Nihat Bulut, 4709 sayılı Anayasa Değişikliği Çerçevesinde Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması Rejiminin Birey Devlet İlişkisi Açısından Değerlendirilmesi, AÜEHFD Cilt V, Sayı 1-4, Erzincan 2001, s. 37 vd. Yazar öze dokunma yasağının anayasaya alınmasında yarar olduğu ön kabulünden hareket etmekte ve bu yararın elde edilebilmesi için de Anayasa Mahkemesinin ilkeyi 61 Anayasası dönemindeki gibi geniş bir anlayışla yorumlamasını istemektedir.

³⁹ Nitekim alman anayasa hukuku pratiğinde öze dokunma yasağına dayalı denetim sayısı oldukça azdır, temel hakların sınırlanması denetimi daha çok ölçülülük ilkesine dayalı yürütülmektedir. Hakkın özüne dayalı denetimi bir yana bu ilkeye değinen anayasa mahkemesi kararı oldukça azdır. BVerGE 2, 266 (285); 22, 180 (219 vd); 45, 187 (270 vd); 80, 367 (373 vd) geniş açıklama ve örnekler için bkz. Michael Sachs, Verfassungsrecht II, Grundrechte, Berlin-Heidelberg 2000, s. 149 vd. çoğu Temel hak ders kitaplarında öze dokunma yasağına değinilmemektedir. Michael Sachs, age., 3 sayfa (149-151); Siekmann/Duttge, age., yalnızca dipnot 332'de değinilmekte, kavramın ölçülülük ilkesi yanında bağımsız bir anlamının bulunmadığı ifade edilmektedir; Benda/Meihofer/Vogel (Hrsg), Handbuch des Verfassungsrechts (1), 2. Bası, Berlin-New York 1995, herhangi bir bilgi vermemektedir. Alfred Katz, Staatsrecht, Grundkurs im öffentlichen Rechts, 8. Bası, Heidelberg 1987, s. 279, hakkın özü kavramına bir sayfalık yer ayrılmış, hakkın özüne daha üstün nitelikli temel hak korumasının zorunlu kıldığı durumda dokunulabileceği belirtilmiştir; Konrad Hesse, Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 19. Bası, Heidelberg 1993, s. 140-141, hakkın özü kavramına iki sayfada değinilmiş ancak temel hakların özüne dokunabilecek bir müdahalenin zaten ölçülülük ilkesine aykırılık nedeniyle anayasaya aykırı olduğu ve bu nedenle 'hakkın özü' kavramının yalnızca deklare edici-açıklayıcı bir anlamı olduğu belirtilmiştir. Aynı eserin 140. sayfasındaki 33. dipnotta Peter Lerche'nin, Grundrechtlicher Schutzbereich, Grundrechtsprägung und Grundrechtseingriff, HdBStR V, §122, kenar no.27'de hakkın özü kavramının yalnızca 'sinyal anlamı' olabileceği belirtilmektedir; Peter Häberle, Alman Anayasasının (hakkın özü kavramını öngören) 19/1. maddesinin yalnızca deklare edici bir karakterinin olduğunu, bunun Weimar zamanında ve günümüzde halen başvurulan yasa koyucuya bağlı sınırlandırma girişimlerine yönelik bir yanıt olduğunu belirtmektedir. Häberle'e göre kavram, deklare edici bir yaptırımdır, anayasada zaten çeşitli biçimlerde ifadesini bulan ilkelerin ek olarak ve gereksiz yere güvence altına alınmasıdır, bkz. Peter Häberle, Die Wesensgehaltgarantie des Artikel 19 Abs. 2 Grundgesetzes zugleich ein Beitrag zum institutionellen Verständnis der Grundrechte und zur Lehre vom Gesetzesvorbehalt, 2. Bası,

de temel hakların özünden söz edilmesi bu bağlamda bir karşıt argüman olarak sunulabilir. Ancak maddenin metnine bakıldığında “bu şartta tanınan hak ve özgürlüklerin kullanılmasının sınırlandırılması yasayla öngörülmüş olmalı ve bu hak ve özgürlüklerin özüne *riayet* etmelidir” dendiği görülür. “öze riayet” kavramı “öze dokunma yasağı” kavramındaki kesinliğe sahip değildir.

Bu durumda hakkın özü kavramının tekrar anayasaya alınmasında beklenen yararın sağlanması söz konusu olmayacaktır. Bunda Anayasa Mahkemesinin bu kavramda ısrar etmesi ve 1961 anayasasına doktrindeki yoğun yönelim neden olmuş olabilir.

II. Değişiklikler ve Uluslararası Taahhütler

Meclis çalışmalarında “Avrupa Birliğine tam üyelik sürecinde Ulusal Programda taahhüt” edilen değişikliklerin de bu teklifle karşılandığının altı çizilmiştir⁴⁰.

A. İHAS ile Uyum

Düşünce özgürlüğüne ilişkin anayasa değişikliğiyle hukuk düzenimizin İHAS ile öngörülen demokratik bir toplum düzenine uyumlu hale gelip gelmediğinin incelenmesi gerekir.

Anayasal sınırlar açısından şunları söylemek mümkündür: Bir kere değişikliklerin İHAS ile uyum sağlama amacını güttüğü tartışması bir kenara, gerçekten anayasanın, düşünce özgürlüğüne ilişkin değişiklikler sonrasında İHAS ile uyumlu hale geldiğini iddia etmek çok zor. Çünkü her şeyden önce İHAS’ın 10. maddesiyle bir uyumdan söz etmek için düzenlemelerin sadece lafızlarına değil, anlam ifade ettikleri sistematığe ve sözleşmenin/anayasanın bütünlüğündeki konumlarına bakmak gerekir. Anayasanın 26. maddesindeki düşünceyi açıklama özgürlüğü yukarıda belirtildiği gibi başlangıç, anayasanın 14. maddesi, 24/5. maddesinin tayin ettiği anayasal sınırlar içinde geçerlilik kazanır. Ne kadar demokratik ve özgürlükçü bir metin halinde formüle edilmiş olursa olsun, özgürlük,

Heidelberg 1983, s. 234 vd.; Biraz farklı olarak *Stein* iki sayfalık (s. 241 vd) açıklayıcı bilginin sonunda, hakkın özüne dokunmayı, ilgili temel hak süjesinin hakkını hiçbir biçimde kullanamayacağı, yani hakkını kullanabileceği tüm yolların kapatılması olarak tanımlama çabası içindedir, Ekkehart *Stein*, *Staatsrecht*, 16. Bası, Tübingen 1998, s. 243.

⁴⁰ Bkz. 21.09.2001 tarihli Anayasa Komisyonu Raporu,

<http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem21/yil01/ss737m.htm>, i.t. 05.12.2001.

anayasanın kendisine çizdiği sınırlar içinde geçerlilik kazanıp anlam ifade eder. Yani Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında düşünceyi açıklama özgürlüğü, “Türk milli menfaatleri, Türk varlığı, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esası, Türklüğün tarihi ve manevi değerleri, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliği”ne aykırı düşmediği ölçüde korunmakta, “laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırmama” yükümü altındadır. Bu bağlamda, “Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz” biçimindeki 14/2. madde hükmünde “anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılması...” kavramının sağladığı koruma alanı, “anayasanın belirttiği sınırlandırmanın” başlangıç paralelinde ele alındığında, İHAS’nin 17. maddesindeki korumadan çok daha öte sınırlama getirdiği ortadadır. Anayasanın 14. maddesinin yollama yaptığı metin, belirli bir ideolojik ağırlığa ve tercihe dayanan, halkın doğrudan doğruya özgür iradesinin ürünü olmayan, önceleri “kutsal” sonraları “yüce” devlet ile birey çatışmasında devlet otoritesine ağırlık veren bir anayasa iken, İHAS’nin 17. maddesinin yollama yaptığı metin ise, imzacı devletlerin “dünyada barış ve adaletin asıl temelini oluşturan ve sürekliliği için her şeyin üstünde, bir taraftan, gerçekten demokratik bir siyasi rejim ve diğer taraftan, insan haklarına ortaklaşa saygı ve bu konuda ortak bir anlayış esasına dayalı olarak bu temel özgürlüklere bağlılıklarını teyit”⁴¹ ettikleri bir metindir. İHAS’nde düşünceyi açıklama özgürlüğüne ilişkin tüm sınırlamaların demokratik toplum için zorunlu olma koşuluna uyması gerekirken, anayasamızda düşünceyi açıklama özgürlüğüne ilişkin sınırlamaların (Başlangıç, Md. 14 ve Md. 24/5) demokratik toplum düzeni gereklerine uyması gerekmiyor, çünkü yukarıda da belirtildiği gibi anayasanın doğrudan doğruya öngördüğü bir yasağa, yasa koyucuya uygulanacak 13. maddedeki kriterlerin sonradan uygulanmaya çalışılması söz konusu olamaz.

Anayasanın 26. maddesinde sayılan sınırlama nedenleriyle İHAS’nin 10/2. maddesinde sayılan sınırlama nedenleri birbir örtüşmemektedir. Bu nedenlere dayalı yasal düzenlemelerde hukuka aykırılık için şiddet unsurunu şart koşan İHAM’nin içtihatlarıyla bizim yasal düzenlemelerimiz farklı önceliklere sahiptir. Bu fark İHAM

⁴¹ Bkz. İHAS önsözü, *Göçüklü/Gözübüyük*, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, 2. Bası, Ankara 1998, s. 385.

içtihatlarıyla Anayasa Mahkememiz içtihatları arasında daha da belirgin hale gelmektedir⁴².

Ancak dil yasağının kaldırılmasının, İHAS'ne uyum sağlama konusunda bir temel gelişme olduğunu da kabul etmek gerekir.

B. AB-Hukuku ile Uyum, AB Temel Haklar Şartıyla Karşılaştırma

Türkiye, Avrupa Birliğine giriş süreci içinde kendi iç hukukunu birlik hukukuna uyumlu hale getirme yükümlülüğü altına girmiştir. Zaten Avrupa Birliğine giriş için gerçekleştirilmesi zorunluluk arz eden noktalar Kopenhag Kriterleri olarak sunulmuştur. Ancak her şeyden önce Avrupa Birliği'nin kendine özgü bir anayasası olmamasına rağmen, Avrupa Birliği Mahkemesi vasıtasıyla bir temel hak koruması gerçekleştirdiği, bunu yaparken üye devletlerin anayasal geleneği ve İHAS'ni baz aldığını belirtmek gerekir⁴³.

Avrupa Birliği 1957 yılında kurulurken doğrudan doğruya bir hedef olmasa bile, milli hukuk çerçevelerinde bazı temel hakların kısmi görünüşlerini oluşturan bazı hukuksal pozisyonlar yaratılmıştı. Gittikçe ilerleyen Entegrasyonla birlikte AB-Mahkemesi, bunun da ötesinde Topluluk Hukukunun temel hukuk ilkelerini üye devletlerin anayasal geleneklerinden yararlanarak elde etti. Ancak bazı temel hak pozisyonlarının mevcudiyeti ortak bir temel hak anlayışının oluşması için yeterli değildi. Bu eksikliği AB-Mahkemesi İHAS'ni kendi içtihatlarına dayanak oluşturmak süreniyle aştı. AB-Mahkemesinin bu içtihadı AB-Sözleşmesi Md. 6/2 ile asli hukuk kuralı olarak kabul edilmiş oldu⁴⁴.

Avrupa Birliği'ndeki temel hak korumasının bir yandan üye devletlerin anayasal standardı, diğer yandan da İHAS ve İHAM içtihadı baz alınarak gerçekleştiği göz önüne, alınırsa Türkiye'nin bu yöndeki yükümlüğü, anayasal düzenini İHAS'ne uyumlu hale getirmek ve AB'ne üye diğer devletlerin anayasal düzenleri arasındaki uçurumu gidermek biçiminde özetlenebilir. Türkiye'nin kendine özgü şartları söz konusu olsa bile -ki bu öznel şartların düşüncesi açıklama

⁴² *Kaboğlu*, İfade Özgürlüğünün Siyasi Partilerce Kullanımının Sınırları, Anayasa Yargısı 1999, S. 75, *Kaboğlu*, Düşünce Özgürlüğü (Avrupa Ölçütleri ve Türkiye), İHY 1993, C. 15, s. 46 vd.

⁴³ Bertil Emrah *Oder*, Topluluk Hukukunda Temel Hak Koruması, Tekinalp/Tekinalp, AB Hukuku, 2. Bası, İstanbul 2000 içinde, s. 754 vd.

⁴⁴ Jürgen *Bröhmer*, Das Bundesverfassungsgericht und sein Verhältnis zum Gerichtshof der Europäischen Gemeinschaften, <http://www.jura.uni-sb.de/projekte/Bibliothek/texte/Broehmer.html>, i.t. 12.05.2001

özgürlüğünün önündeki engelleri meşru kılması tartışmalıdır-, bu öznel şartların demokrasi ilkesi ışığında yorumlanıp temel hak ve özgürlükleri otorite lehine sınırlayıcı biçimde değil de, demokratik toplum için zorunluluğu oranında uygulanması gerekecektir. AB-Sözleşmesi 6/1 maddesinin bunu gerektirdiği ortadadır⁴⁵. Anayasanın başlangıç kısmındaki değişiklik ile bunun dışındaki anayasal sınırların bu açıdan Avrupa standardını yakaladığını söyleyemeyiz.

Aralık 2000'de Nis'de ilan edilen, İngiltere, İrlanda, İsveç, Danimarka ve Hollanda'nın muhalefeti nedeniyle bağlayıcı niteliğe kavuşamayan, ancak politik bağlayıcılığından şüphe duyulmayan⁴⁶ AB-Temel Hak Şartı, genel olarak AB-Hukukunun normatif kurallarında olduğu gibi, Türkiye için doğrudan doğruya bağlayıcı olmamakla birlikte, Birliğe giriş sürecinde dikkate alınması gereken temel belgelerden biridir. Temel Hak Şartı 52/3. maddesi, Şart ile İHAS arasındaki zorunlu ilişkiyi, İHAS'de garanti edilen haklarla örtüşen Şarttaki hakların, İHAS'nde kabul edilen sınırlama nedenleri de dahil olmak üzere aynı anlam ve kapsama sahip olduğu ilkesini kabul etmek yoluyla kurmaktadır⁴⁷. Koruma düzeyi ve temel hakların kötüye kullanılmamasına ilişkin 53. ve 54. maddeleri İHAS'ne tekrar vurgu yapmakta, Şartın, İHAS'nden daha az garanti sağladığı biçiminde yorumlanamayacağını belirtmektedir. Bu biçimde Türkiye'nin önüne İHAS'ne uyum sağlama şartını dolaylı yoldan tekrar çıkarmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin genelde temel hak ve özgürlüklerin tümü, özelde de düşünceyi açıklama özgürlüğü açısından hukuk düzeninde demokratik bir toplum düzeninin -ki burada anlaşılması gereken de anayasanın öngördüğü değil, çağdaş batı demokrasilerindeki toplumdur- kabul edemeyeceği sınırlandırmaları, yani anayasal sınırları kısa sürede kaldırması gerekmektedir.

Bunun dışında, Türkiye'deki düşünce ve düşünceyi açıklama özgürlüğüne ilişkin sorunların kaynağındaki iki temel sorun açısından bu belgenin başlangıcı ilgi çekicidir. Temel Hak Şartı'nın Başlangıç kısmının 2. Paragrafında, "tinsel-dinsel ve ahlaki mirasının bilincinde olarak Birlik, bölünmez ve evrensel nitelikli insan onuru, özgürlük,

⁴⁵ AB-Sözleşmesi, Md. F/1: "Birlik, yönetim sistemleri demokratik temel ilkelere dayanan üye devletlerin milli kimliklerine saygı duyar."

⁴⁶ Karl Albrecht *Schachtschneider*, Eine Charta der Grundrechte für die Europäische Union, Recht und Politik (37) 1/2001, s. 16, Matthias Mahlmann, Die Grundrechtscharta der Europäischen Union, <http://www.jura.uni-sb.de/projekte/Bibliothek/texte/Mahlmann.html>, i.t. 12.05.2001.

⁴⁷ Charta der Grundrechte der Europäischen Union, Erläuterungen zum vollständigen Wortlaut der Charta, s. 74 http://ue.eu.int/df/docs/de/DE_2001_1023.pdf içinde, i.t. 07.12.2001.

eşitlik ve dayanışma değerleri temeline dayanmaktadır” denmektedir⁴⁸. Avrupa standardında dinsel özgürlükler karşısında en katı tutum içindeki Fransa’nın dahi imza koyduğu bu Şart’ın, Türkiye’nin kendine özgü laiklik uygulamaları için sorunlar doğuracağını iddia etmek herhalde yanlış olmaz. Belki Fransız laiklik anlayışına uygun düşebilecek olan yalın hümanist ve seküler değerlerin yanında, Thomas Hobbes’ın deyimiyle “*dignitas humana*” içindeki tinsel değerlerin de demokrasi ve temel hak korumasının alt yapısını oluşturduğu gerçeği, Avrupa’da kabul gören ve Temel Hak Şartı’na geçen bir olgudur⁴⁹. Avrupa Birliğine girme aşamasındaki Türkiye’nin bu Şarta imza koyacağı/koyamak zorunda olacağı gözünüze alınırsa bunun dinsel içerikli düşünce açıklamalarında çağdaş standartlara uygun düzenlemeleri gerekli kılacağını belirtmek gerekir.

Anayasanın AB-Hukuku ve AB-Temel Haklar Şartı gerekleriyle paralellik sağladığını iddia etmek yukarıdaki açıklamalar ışığında zordur.

C. Kopenhag Kriterleri ve Ulusal Program ile Uyum

Avrupa Birliği hukukuyla uyum sağlama çabası dolaylı etkileşim sağlarken, Kopenhag Kriterleri ve Katılım Ortaklığı Belgesi, Türkiye’nin altına girdiği yükümlülükler açısından doğrudan doğruya etki doğurmaktadır.

22 Haziran 1993 tarihinde yapılan Kopenhag Zirvesi’nde, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği’nin genişlemesinin Merkezi Doğu Avrupa Ülkelerini kapsayacağını kabul etmiş ve aynı zamanda adaylık için başvuruda bulunan ülkelerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce karşılaması gereken kriterleri de belirtmiştir. Bu kriterler siyasi, ekonomik ve topluluk mevzuatının benimsenmesi olmak üzere üç grupta toplanmıştır. 10-11 Aralık 1999’da Helsinki zirvesinde Türkiye 13. aday statüsü elde edince bu kriterlerin yerine getirilmesi Türkiye açısından da zorunluluk arz etmeye başlamıştır. Düşünceyi açıklama özgürlüğü konusunda yapılması gereken iyileştirmeler Kopenhag Kriterlerinin siyasi yönünü ilgilendirmektedir.

⁴⁸ Çeviri Almanca metinden yapılmıştır. İngilizce (spiritual and moral heritage) ve Fransızca (patrimoine spirituel et moral) metinde ise “tinsel ve ahlaki miras” tan söz edilmektedir.

⁴⁹ Peter J. *Tettinger*, Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union, NJW 2001, s. 1011.

Kopenhag Kriterleri yanında Türkiye için Avrupa Birliği'nin hazırladığı 08.11.2000 tarihli Katılım Ortaklığı Belgesi, Türkiye'nin ABD'ne katılımı açısından kaderini tayin etmektedir. Bu belge, Türkiye'nin AB-Hukukuna ilişkin normatif düzenlemeleri iç hukuka dahil etmesini yeterli görmemekte, ayrıca Avrupa Birliği'nin uyguladığı standartlarda uygulanmasının güvence altına alınmasını da gerekli görmektedir⁵⁰. Bu, örneğin çalışmamız açısından, düşünceyi açıklama özgürlüğüne ilişkin anayasal ve yasal düzenlemelerin lafzi olarak AB-Hukukuna uydurulmasının yetersizliğine işaret etmekte, bunun yanında hukuk düzeninin bir bütün olarak ele alınması gerektiğini, Avrupa Standardına ulaşmak için hukuksal uygulamanın, özellikle yargılamanın da demokratik ve özgürlükçü bir anlayış içine girmesini şart koşmaktadır⁵¹.

Katılım Ortaklığı Belgesi'nde Türkiye'nin gerçekleştirmesi istenen reformlar önceliklerine göre sıralanmaktadır. Türkiye bu reformları gerçekleştirmek amacıyla bir Ulusal Program hazırlamak zorundadır. Ulusal Program, Katılım Ortaklığı'nın ayrılmaz bir parçası olmamakla beraber, belgenin kapsadığı öncelikler Katılım Ortaklığına uymalıdır. Nitekim Türkiye bu doğrultuda kapsamlı bir Ulusal Program hazırlamış, Siyasi Kriterler başlığı (2.1.1) altında kısa (2001 sonuna kadar) ve orta vadede düşünce ve ifade özgürlükleri açısından yapılacak düzenlemeleri sıralamıştır.

Kısa vadede gerçekleştirilecek iyileştirmeler konusunda Ulusal Program 2.1.1 başlığı altında "Anayasa ve diğer mevzuattaki ilgili hükümlerin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10'uncu maddesi çerçevesindeki toprak bütünlüğü ve ulusal güvenliğin korunmasını da öngören ölçütler ile lâik ve demokratik Cumhuriyeti, üniter devlet yapısını ve millî birliği koruma kriterleri temelinde gözden geçirilmesi öngörülmektedir"⁵². Sınırlama nedenlerinde İHAS'ne göre bir artış söz

⁵⁰ Geniş açıklama için bkz. http://www.abgs.gov.tr/Turk-%20AB/katilim_ortakligib.htm, i.t. 09.12.2001

⁵¹ Doğrusu Türk Anayasal Sistemine ve özgürlük anlayışına yönelik itirazımızın bir özeti bu. İHAS anayasamızın şekli kaynaklarındandır. Anayasanın 15. maddesi neredeyse İHAS Md. 15'in kopyasıdır. "Demokratik toplum düzeni" kriteri yine İHAS kaynaklıdır. Buna rağmen aynı düzenlemelerin Türkiye'de farklı, İHAM uygulamalarında farklı sonuç doğurmaları, Katılım Ortaklığı Belgesindeki vurgunun haklılığını gözler önüne sermektedir.

⁵² Ulusal Program Md. 2.1.1 –"Türk Hükümeti, ifade özgürlüğünün Avrupa Birliği müktesebatı ile Avrupa Birliği üyesi ülkelerin uygulamaları ışığında geliştirilmesine önem ve öncelik vermektedir. Anayasa ve diğer mevzuattaki ilgili hükümlerin, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10'uncu maddesi çerçevesindeki toprak bütünlüğü ve ulusal güvenliğin korunmasını da öngören ölçütler ile lâik ve demokratik Cumhuriyeti, üniter devlet yapısını ve millî birliği koruma kriterleri temelinde gözden geçirilmesi öngörülmektedir (abç).

Bu anlayış doğrultusunda, ifade özgürlüğünün daha da geliştirilmesine yönelik anayasal ve yasal güvencelerin güçlendirilmesi amacıyla *kısa vadede*,

konusudur. Bunun yanında yasal düzlemde sadece gözden geçirilmeden söz edilmekte ve ne tür somut adımların atılacağına ilişkin ilkesel yaklaşımlar dahi gözükmemektedir.

Anayasada 4709 sayılı yasa ile gerçekleştirilen değişikliklere bakıldığında özellikle 26. maddenin Ulusal Programın 2.1.1 başlığına uygun hale getirildiğini belirtmek gerekir. Şiddet unsuru aranmaksızın, “milli güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması” amacıyla düşünce açıklaması sınırlanabilecektir. Bu sınırlama yapılırken adı geçen değerlerin “Şiddet ya da şiddete teşvik unsuru” olmaksızın nasıl zedelenebileceğine ilişkin herhangi bir endişe duyulmamaktadır.

Oysa ki AB-Katılım Ortaklığı belgesindeki siyasi kriterlerde “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesi ile uyumlu olarak, ifade özgürlüğü ile ilgili hukuki ve anayasal garantilerin güçlendirilmesi, şiddet yanlısı olmayan görüşleri dile getirmekten hüküm giymiş kişilerin durumuna değinilmesi” öngörülmektedir. Ulusal Programın Katılım Ortaklığı Belgesindeki talepleri karşılamadığı ortadadır.

Bu durumda anayasada yapılan değişikliklerin Ulusal Programa uygun ancak Avrupa Birliği Katılım Ortaklığı Belgesine uymadığını söylemek gerekir. Yapılan değişikliklerin çok somut gelişmeler sağlamadığını, ancak yasal düzlemde yapılacak düzenlemelerle ve yargılamanın alacağı tavırlarla olumlu sonuçlar elde edilebileceği, Avrupa Toplulukları Komisyonunun “Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine 2001 Düzenli Raporu”nda açıkça belirtilmektedir⁵³. Özellikle uygulamanın göstereceği yaklaşım çok önemlidir⁵⁴.

Anayasanın temel hak ve hürriyetlerle ilgili bölümlerinin, başta düşünceyi açıklama ve yayma, bilim ve sanat ile basın özgürlükleriyle ilgili hükümler olmak üzere gözden geçirilmesi, Türk Ceza Kanunu'nun 312. maddesinin, koruduğu değerler zedelenmeden gözden geçirilmesi, Aynı anlayışla Terörle Mücadele Kanunu'nun 7. ve 8. maddelerinin gözden geçirilmesi, RTÜK Kanunu'nun gözden geçirilmesi, Basın suçlarının kapsamı ve öngörülen cezalarla ilgili olarak Basın Kanunu'nun gözden geçirilmesi planlanmaktadır.

Orta vadede ise, Siyasî Partiler Kanunu'nun, Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu ve Tüzüğü ile Jandarma Teşkilât, Görev ve Yetkileri Kanunu ve Yönetmeliği, Sahil Güvenlik Komutanlığı Kanunu ve Tüzüğü'nün, 3257 sayılı Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu ile ilgili diğer mevzuatın gözden geçirilmesi; Yeni Türk Ceza Kanunu'nun yasalaşması; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları uyarınca ödenen tazminatların kusurlu kamu görevlilerinden tahsili için çalışmalar yapılması hedeflenmektedir.”

⁵³ Rapor için bkz. <http://www.deltur.cec.eu.int/RRTurkey2001.pdf>, s. 21, 93.

⁵⁴ Ancak yargılamanın özgürlüklere yaklaşımının yasamadan daha iyi olmadığı da ortadadır. Açık tespitler için bkz., TÜSIAD Raporu, age., s. 23 vd.

III. Sonuç ve Çözüm Önerileri

Görülmektedir ki anayasa değişikliğiyle sağlanan gelişmelerin Türkiye'nin özlediği demokratikleşmeyi ve özgürlükçü batı demokrasiler standardını sağlayabileceği pek mümkün gözükmemektedir.

Anayasa koyucu çok sınırlı bir özgürleştirme öngörmüş, ancak bu dar kapsamlı özgürleştirmeyi, anayasaya hakim olan otoriter felsefe ve background'un izin verebileceği kadar gerçekleştirmiştir. Anayasa koyucunun anayasaya hakim olan felsefeyi örtülü olarak onayladığını, daha kapsamlı özgürleştirme tekliflerini geri çevirerek ya da başlangıçtaki iyileştirme tekliflerinin kapsamını daraltarak göstermiştir.

Anayasa koyucu anayasa değişikliğini yaparken bir sistem anlayışına, uzman görüşüne ve sağlıklı bir hukuk politikasına sahip olmadığını, unuttuğu kavramlarla ve çelişkili düzenlemeleriyle göstermiştir. Düşünceyi açıklama özgürlüğü konusunda iyileştirme sağlayacağı yerde -ki deklare edilen hedeflerin önemlisiydi- dil yasağının kaldırılması dışında herhangi bir iyileştirme sağlamamış, hatta sınırlama nedenleri açısından toplantı ve gösteri yürüyüşü ve dernekleşme özgürlüğüne oranla daha da geriye gitmiştir.

Yine değişikliklerle Ulusal Programın gereklerine kısmen uyum sağlanmış olsa bile bu çok anlam ifade etmemektedir. Çünkü Ulusal Programın kendisi Katılım Ortaklığı Belgesindeki beklentilerin uzağındadır.

Her şeye rağmen Avrupa Birliğine giriş sürecinde ve bu amaçla gerçekleştirilen anayasa değişikliğinde bir hedefin varlığı bulanık da olsa hissedilmektedir: Özgürleştirme. Artık onurlu ve özgür bir ülke yaratma çabası içinde olan hukuk teorisyenlerinin ve uygulamacıların -özellikle Anayasa Mahkemesinin- değişiklikleri bu gözle okumaları ve uygulamaları gerekmektedir.

Bu bağlamda önerilerimizi şöyle sıralayabiliriz:

Başlangıç kısmı anayasanın metnine dahil sayılsa bile doğrudan doğruya uygulanabilir norm olarak kabul edilmesi hem 176. maddedeki tanımlayıcı biçim (Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı...), hem de anayasa dogmatığı açısından hatalıdır. Anayasa Mahkemesinin özellikle düşünceyi

açıklama özgürlüğünü bir ayrıcalık ve lütuf olmaktan çıkarmak için yorum değişikliğine gitmesi gerekmektedir.

Ölçülülük ilkesi belirsiz ve etkisiz olmaktan çıkarılmalı, özellikle Alman anayasa yargısı örneği üzerinde çalışılmalıdır. Anayasa Mahkemesi, bu ilkeyi demokratik toplum düzeni gerekleriyle paralel olarak değerlendirip temel hak ve özgürlüklerin sınırlanmasında 'öze dokunma' anına kadar hareketsiz kalmamalı, sınırlamanın öze dokunmasa bile, demokratik toplum düzeni için zorunlu değilse, sadece sınırlanmasını bile engelleme yolunu seçmelidir. Özellikle 'şiddet' unsuru içermeyen siyasi nitelikli düşüncelerin sınırlanmasını ölçüsüz olarak nitelendirmeli ve buna izin vermemelidir.

Laik cumhuriyet ilkesi elden geldiğince düşünce özgürlüğünü sınırlayıcı değil de onu koruyucu ve geliştirici bir biçimde yorumlanmalı, özellikle bu kavramın demokratik bir toplumun temel unsurlarından biri olması dolayısıyla bağımsız ya da Türkiye'ye özgü bir kriter olarak değil, çağdaş demokratik toplum düzeninin tamamlayıcısı bir kriter olarak kabul edilmesi sağlanmalıdır.

Anayasanın 26. maddesinin son fıkrası, yasa koyucuya tanınmış düzenleme yetkisi olarak anlaşılmalıdır. Çünkü bu özgürlük düzenlemeyi doğası gereği kabul etmez. Fıkra'yı türev özgürlüklerdeki açıklama ve yayma araçları dışında kalan araçlara yine 2. fıkra gereği yapılacak sınırlandırmada uygulanacak hukuksal rejim bağlamında değerlendirmek gerekir.

Anayasa değişikliklerinin Avrupa birliği hukuku, İHAS ve İHAM içtihadıyla uyum sağlayamadığı ortadadır. Ancak Anayasa mahkemesi "Anayasa, yargıçlar ne diyorsa o dur"⁵⁵ biçiminde tanımlanabilecek gerçeklik ışığında "pouvoir d'Etat" olmaktan çıkıp "pouvoir de liberté" ve "protecteur de la constitution" haline dönüşmek suretiyle anayasayı özgürlükçü yorumlamalı, Carl Schmitt'ci anlayış içinde keskin bir dost-düşman-ayrımını⁵⁶ bir kenara bırakıp yargılamasını evrensel değerler ve çoğulculuk temelinde yeniden yapılandırmalıdır.

⁵⁵ *Barnum*, The Supreme Court and American Democracy, s. VII'den aktaran Zühtü Arslan, İfade Özgürlüğünün Sınırlarını Yeniden Düşünmek: "Açık ve Mevcut Tehlikenin Tehlikeleri", LDD Yıl 6, Sayı 24, s. 21.

⁵⁶ Winfried *Brugger*, Anayasa Teorisi Olarak Komünteryenizm (çev. Osman CAN), e-akademi, Nisan 2002, Sayı 2, Prg. 16, <http://www.e-akademi.org/makaleler/can1.htm> it. 22.04.2002

Bu temenni anayasanın tmden gözden geçirilmesi zorunluluğunu hiçbir biçimde ortadan kaldırmamaktadır.

Kaynaka

Aksoy, Muammer :Türkiye'de Düşünce zgrlğ, Türkiye'de İnsan Hakları Sempozyumu, Ankara 1970, s. 125-215.

Alexy, Robert, :Theorie der Grundrechte, 2. Aufl., Suhrkamp Vlg., Frankfurt am Main 1994

Benda/Meihofer/

Vogel (Hrsg), :Handbuch des Verfassungsrechts (1), 2. Bası, Berlin-New York 1995

Brhmer, Jürgen :Das Bundesverfassungsgericht und sein Verhältnis zum Gerichtshof der Europäischen Gemeinschaften, <http://www.jura.uni-sb.de/projekte/Bibliothek/texte/Broehmer.html>, i.t. 12.05.2001

Brugger, Winfried Anayasa Teorisi Olarak Komnteryenizm (ev. Osman CAN), e-akademi, Nisan 2002, Sayı 2, <http://www.e-akademi.org/makaleler/can1.htm>, it. 22.04.2002

Bulut, Nihat :4709 sayılı Anayasa Değişikliği erevesinde Hak ve zgrlklerin Sınırlanması Rejiminin Birey Devlet İlişkisi Açısından Değerlendirilmesi, AÜEHFD Cilt V, Sayı 1-4, Erzincan 2001.

Erdoğan, Mustafa :Anayasa Değişiklikleri Ne Getiriyor? <http://www.liberal-dt.org.tr/at/at-me35.htm>, i.t. 10.12.2001

Erdoğan, Mustafa :Anayasa Değişti mi? Açık Toplum, E-Dergi, <http://www.liberal-dt.org.tr/at/at-me33.htm>, i.t. 05.12.2001

Gören, Zafer :Anayasa Hukukuna Giriş, 2. Bası, İzmir 1999

Gözler, Kemal :Anayasa Değişikliğinin Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlandırılması Bakımından Getirdikleri ve Götürdükleri, ABD, Sayı 2001/4

Gölcüklü, F./

Gözübüyük, A. :Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, 2. Baskı, Ankara 1998

Hberle, Peter :Die Wesensgehaltgarantie des Artikel 19 Abs. 2 Grundgesetzes zugleich ein Beitrag zum institutionellen Verständnis der Grundrechte und zur Lehre vom Gesetzesvorbehalt, 2. Bası, Heidelberg 1983

Hesse, Konrad :Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 19. Bası, Heidelberg 1993

Kaboğlu, İbrahim :Düşünce zgrlğ (Avrupa ltleri ve Türkiye), İHY 1993, C. 15.

Kaboğlu, İbrahim :İfade Özgürlüğünün Siyasi Partilerce Kullanımının Sınırları, Anayasa Yargısı 1999, S. 75,
Schachtschneider,
Karl Albrecht :Eine Charta der Grundrechte für die Europäische Union, Recht und Politik (37) 1/2001, s. 16, Matthias Mahlmann, Die Grundrechtscharta der Europäischen Union,
<http://www.jura.uni-sb.de/projekte/Bibliothek/texte/Mahlmann.html>, i.t. 12.05.2001
Katz, Alfred :Staatsrecht, Grundkurs im öffentlichen Rechts, 8. Bası, Heidelberg 1987
Korkmaz, Ömer :Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları, Seyfullah Ediz'e Armağan, İzmir 2000
Kuzu, Burhan :Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat, İstanbul 1997
Oder, Bertil Emrah :Topluluk Hukukunda Temel Hak Koruması, Tekinalp/Tekinalp, AB Hukuku,2. Bası, İstanbul 2000 içinde
Sachs, Michael :Verfassungsrecht II, Grundrechte, Berlin-Heidelberg 2000.
Sağlam, Fazıl :Temel Hakların Sınırlanması ve Özü, Ankara 1982
Siekmann, H./
Duttge, G. :Staatsrecht I: Grundrechte, 2. Aufl., Thüngersheim 1999
Stein, Ekkehart :Staatsrecht, 16. Bası, Tübingen 1998
Tettinger, Peter J. :Die Charta der Grundrechte der Europäischen Union, NJW 2001
TÜSİAD Raporu, :“Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri ve AB Kopenhag Kriterleri” –Görüşler ve Öncelikler-, No. 2: Düşünce Özgürlüğü, İstanbul Eylül 2001.
Uygun, Oktay :82 Anayasasında Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi, İstanbul 1992
Werle, Gerhard :Rückwirkungsverbot und Staatskriminalität, NJW 2001

OTURUM BAŞKANI : Prof. Dr. İl Han ÖZAY

Sayın Başkan, değerli konuklar oturumun üçüncü konuşmacısı Prof. Dr. Birsen GÖKÇE'nin kısa özgeçmişini bilgilerinize sunuyorum.

Sosyoloji öğrenimini A.Ü. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesinde yapan GÖKÇE (1961), bilim uzmanlığını İngiltere'de aldı (1962). Toplumunu tanımak, sorunlarını görmek ve yaşamak amacıyla doktora çalışmalarını Türkiye'de yapmayı yeğledi (1967). CENTO, FULBRIGHT VE AVRUPA KONSEYİ burslarıyla İngiltere, A.B.D. ve İskandinav ülkelerinde araştırma dersleri aldı. 1975 yılında doçent, 1980 yılında profesör oldu. 1867 yılından beri Hacettepe Üniversitesi'nin çeşitli bölümlerinde sosyoloji okuttu ve yapmış olduğu araştırmalarla öğrencilerine toplumu tanıtmaya çalıştı. 1982-1985 yılları arasında Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde kurucu dekan olarak görev yaptı. 1986 yılından itibaren de H.Ü. Siyaset ve Sosyal Bilim Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak görev yapmakta ve TODAİE'de araştırma dersleri vermektedir.

Çeşitli ulusal ve uluslar arası toplantılara bildirilerle katılan GÖKÇE'nin gençlik, aile, gecekondulu ve kırsal alan konularında 50'yi aşkın makalesi ve ikisi çok yazarlı on kitabı vardır. GÖKÇE'nin yayınlanmış çalışmaları Kimsesiz Çocuklar Sorunu (1971), Gecekondulu Gençliği (1976), Cumhuriyet Döneminde Çocuk ve Gençlere Ait Yasal Düzenlemeler (1983), Orta Öğretim Gençliğinin Beklenti ve Sorunları (1984), Dönerdere Köyü ve Toplumsal Sorunları (1985), Toplumsal Bilimlerde Araştırma (2001, 4. Baskı), Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar (1996).

Sosyoloji Derneği kurucuları arasında yer aldı (1990), 12 yıldır Derneğin Başkanı olarak görev yapmaktadır. Ve bu çatı altında Başbakanlık Aile ve Araştırma Kurumu için Geleneksel Dayanışmanın Çağdaş Organizasyonlara Dönüşümü (1993) ile GAP Bölge Kalkınma İdaresi GAP Bölgesi Baraj Aynası Altında Kalacak Yörelerde İstihdam ve Yeniden Yerleştirme Sorunları (1994) ve Birecik Barajından Etkilenen Nüfusun Yeniden Yerleşimi, İstihdamı ve Ekonomik Yatırımları için Planlama ve Uygulama (1997-2000) konularında projeler yönetti. Bu çalışmalar ilgili kuruluşlarca yayınlanmıştır.

Ayrıca 8 derneğe üye olup çeşitli Kuruluşlarda da alanı ile ilgili komisyon çalışmalarına katılmaktadır.